

V. VITKAUSKAS

MĖSOS PAVADINIMAI ŽEMAIČIŲ ŠNEKTOSE

Daugelis žemaičių šnektų mėsa vadina kiek kitaip, negu bendrinėje kalboje ir daugelyje aukštaičių šnektų (žr. plotų žem.).

1. Pietų žemaičių raseiniškių (beveik visuotinai) ir jų kaimynų varniškių vartojama forma *mė.nsà* // *mę.nsà* Lkv, Šll, *me.nsà* Pj, Kltn, Vn, Žv, NmŠ, Žgč, *mensà* Grd, Skdv, Pgr, Nmk, Stl, Žlp, Vdk ir kt. (Anksčiau *mė.nsà* // *mę.nsà* sakant apie 1958 m. teko girdėti ir apie Rietāvą.) Iš šios formos daromi įvairūs išvestiniai žodžiai: *mensinis* 'mėsinis' Vn, Pj, Vdk, Stl, Žlp, *mensėnė* 'mėsos parduotuvė' Vn, *mendzgalis* 'mėsgalys' Vn ir t. t. Plg. dar LKŽ VIII 42–46 *męs-*, taisyklingai transponuotos į bendrinę kalbą (bk) iš *mens-*, šaknies įvairius žodžius, nors ten yra kiek įtartina Vegerių *mėsà*, transponuota iš tarimo *mė'sà*.

Šitaip tariamas žemaičių šnektų žodis, vartotas D. Poškos, S. Stanevičiaus, L. Ivinskio raštuose, visų etimologų iki šiol beveik be menkiausių abejonių buvo laikomas baltišku ir siejamas su prūsų k. forma *mensā*, latvių *miesa* ir laikomas giminingu su sen. slavų žodžiu *měso* (Z. Zinkevičius LD 79, V. Iličius-Svitičius¹). Pastaruoju laiku ta etimologija imama abejoti (A. Girdenio teigimai keliose konferencijose), manant, kad čia priebalsis *n* yra neetimologinis, išpraustas po ilgojo *e*, dėl neetimologinio *n* plg. žem. *meñs* 'mes', Z. Zinkevičius LD 197, t. y. čia turimas skolinsys, gautas iš rusų *мясо*.

Formos *mensa* ... (bk *męsa*) toks preciziškas, sakyčiau, tapatumas su kitų baltų kalbų atitinkamais žodžiais verčia priimti pirmąją, baltiškos kilmės prielaidą. Manant kitaip, reiktų ir vėl griebtis jau senokai supeiktos teorijos, kai analogiškos dvi formos yra kildinamos iš visai skirtingų šaltinių (prisimintinos senos tókios *pylės*² ir *Nemuno*³ istorijos).

Neetimologinis *n* po *e* atsiranda be galo retai, tik asmeniniame įvardyje *meñs* Klm, Stl, Vdk, Nmk, Rs ir tikriausiai dėl įvardžio *juñs* analogijos (Z. Zinkevičius LD 197).

Pagaliau formos *mensa* baltiškumą remia ir geografija: plotas neišeina iš vadinamųjų nosinių balsių išlaikymo arealo ir yra tarsi prūsų kalbos žodžio *mensā* tęsinys (skalvių teritorija ribojosi su pietų žemaičiais).

2. Pietų žemaičiai (daugiausia rytiniai varniškiai – Lkv, Varn, Pvn, Krš, Vid-sodis, Užv, Krtv, Vg, Šauk), viena kita šaurės žemaičių telšiškių apylinkė arti pietų žemaičių ribos – Rdn, Trš (Stakminių, Pabalvės k.), Upýna (Telšių r.), Pp (Šėme-

¹ Иллич-Свитич В. М. Опыт ностратических языков (введение, сравнительный словарь). М., 1971, p. 252.

² V. Urbutis (rec.). – „Baltistica“, t. III(2), p. 234.

³ A. Vanagas. Naujas toponimų žodynas (rec.). – LKK, t. X, p. 199–200.

taičių, Žilių, Balsių k.) turi formą *mē·isà* / *mei.sà* ir daug vedinių⁴. Dėl jos kilmės yra užsiminęs ne vienas mokslininkas, laikydamas tai esant atsiradus iš formos *mensa* (tai esąs tam tikras, pereinamasis laipsnis, žr. Frnw 427), dar plg. F. Spechto⁵ ir P. Skardžiaus⁶ darbus, V. Iličiaus-Svitičiaus min. veikalą.

Man rodos, kad *meisą* reikia pradėti nagrinėti nuo vieno seniai ramybės neduodančio klausimo sprendimo. Jis leistų akivaizdžiau susieti formas *mensa* (= *męsa*) ir *meisa*.

Lietuvių kalbos šnektose yra nemažai faktų, kur *-[v]+n+s* (š, ž)- yra davę įvairių „naujų šaknų“. Tai *ąžuolas* (*aižuolas* LKŽI¹ 48, *aržuolas* LKŽI¹ 324, *aužuolas* LKŽI¹ 519; *vąšas* (t. *ōnšas*, *ō·ršos*, LKŽI¹ 312 transponuotas *ařšas*: dial. *oršas* > *onšas* > *anšas*)⁷, *bruñšė* ‘kuoja, raudė’ (*bruñšė* / *brunšė* ir *bruišà* / *bruišė* / *bruišė* bei kt.)⁸. Čia jau aiškiai yra veikusi poliarizacija, kai pasirenkamas tarti patogesnis garsas. Ypač dažnas senesniojo mišriojo dvigarsio *an* keitimas dvibalsiu *ai*: *ráižytis* iš *ránžytis*, *táis* iš **táns* ir t. t., pietinėse kauniškių, Zietelos⁹ šnektose turintis net dėsningumo ypatybių (yra gana dažnas). Visiškai galimas daiktas, kad ir tarminė forma *mensa* dėl poliarizacijos imta tarti *meisa*.

Kai kur šis procesas, rodos, ir dabar vyksta: Laūkuvoje greta *mē.nsà* tariama ir *mē·isà*¹⁰ (dvibalsis nesuvienbalsinamas, nors čia *ai*, *ei* monoftongizacija beveik visuotinė), *me.nsà* || *me.isà* || *me.sà* Pj, Žv. Nors tas nepatogių garsinių junginių *-ns-*, *-nš-*, *-nž-* vengimas yra senesnis daiktas (aiškiai yra vykęs prieš vad. nosinių balsių nykimą), bet Žemaičiuose, pietinėse šnektose, kur tie balsiai dar išlaikyti, tas procesas vyksta ir dabar. Tai rodo ir minėto žodžio *bruñšė* daugybė variantų (aukštaičių šnektose dažniausiai sakoma be *n*, net *brūžė*¹¹), ir turbūt *mensà* || *meisà* (kai kur ir asmeninis įvardis *meiš*, *meñs*, Z. Zinkevičius, LD 91).

Formos *meisa* slaviška kilmė paprastai grindžiama skolinio *skleinyčią*, žinomo Ūžvenčio, Vieکشālių, Pāvandenės šnektose¹², šaknies dvibalsiu *ei*, kuris atliepia s. sl. *ę* (dar iš tų pačių vietų ir *peitnyčia*¹³, plg. LKŽ IX 749). Šios formos, žinoma, paremtų *meisos* slavišką kilmę, jeigu mes tvirtai būtume įsitikinę visų tų žodžių atėjimo į žemaičių šnektas vienalaikiškumą. Variantų gausybė – *peitnyčia*, *peřtnyčia* (ar ne poliarizacija iš *pent-* slaviškos šaknies), *pětnyčia*, *pětnyčia*, *skleinyčią*, *sklenyčią*, *sklěnyčią* – gali rodyti žodžių nenusistovėjimą, nestabilumą, vykusią kažkokią kaitą. Pagaliau čia gali būti neaiškus ir skolinimosi šaltinis – tai tikriausiai buvo lenkų kalba su šakniniu nosiniu balsiu, kuris, kaip rodo *peřtnyčia* / *peřtninčia*, yra patyręs perstatinėjimą. Kad lenkų – lietuvių bendravimo laikais čia būta panašių keitimų,

⁴ Plg. LKŽ, t. VII, p. 1017, nors čia yra faktų iš vietų, kur tariama *mē:sà* (Grg); V. Vitkauskas. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. V., 1976, p. 192–193.

⁵ F. Specht. Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski, Band II. Leipzig, 1922, p. 485.

⁶ P. Skardžius. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. – „Tauta ir žodis“, t. VII. K., 1931, p. 129.

⁷ J. Klimavičius. Dėl kai kurių žodžių literatūrinės formos ir kirčio. – LKK, t. XII, p. 190–191.

⁸ Lietuvių kalbos atlasas, t. I. V., 1977 (Komentarai, p. 154).

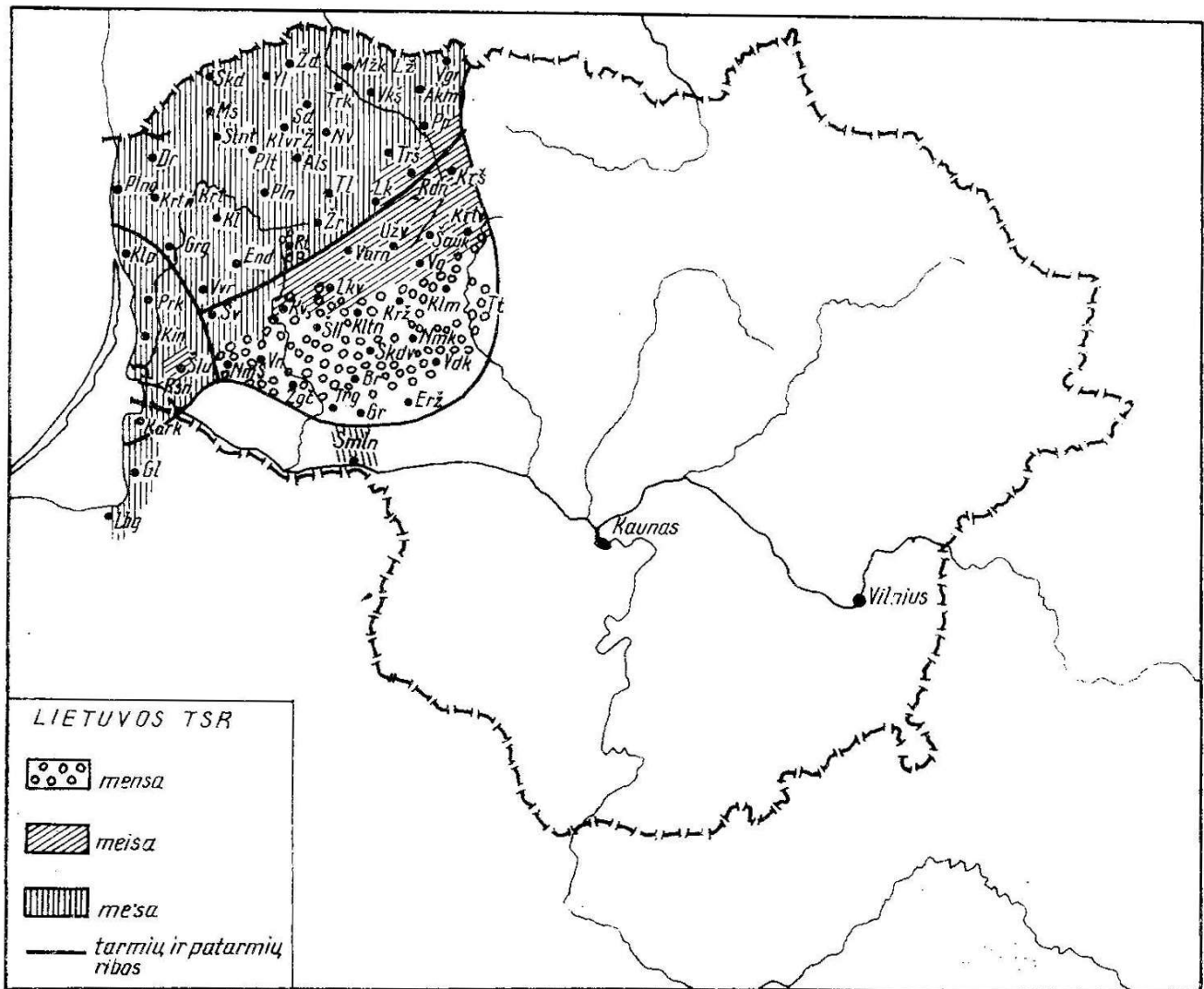
⁹ A. Vidugiris. Zietelos šnektos įvardis. – LKK, t. III, p. 125.

¹⁰ V. Grinaveckis. Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida. – „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai“, t. XI, p. 92.

¹¹ Lietuvių kalbos atlasas, t. I (Komentarai, p. 154).

¹² V. Vitkauskas. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas, p. 533.

¹³ Ten pat, p. 519.

rodo mūsų senųjų raštų *Kejstutas* ir lenkų *Kiejstut* (lenkai, turėdami patys nosinių balsių, kažin ar būtų ėmęsi kaitalioti, plg. jų pvd. *Kenstowicz*).

Šiuo atveju dar lieka pakalbėti apie Šilutės apylinkių panašią formą: *meisa* LKT 145 (Žalgirių k.). Tai yra turbūt nosinio ė dėsningas vertimas *ei*, kaip ir žodžiuose *spré·isti* ~ *spręsti* Šlu, *skē·isk* ~ *skēsk* Prk ir t. t.¹⁴, padedantis įrodyti ir kitų vakarų žemaičių šnektų to žodžio kilmę. Smaliniškų vakarų aukštaičių šnektos *meisà* yra atsiradusi iš *mēsa*, kaip ir *bé·ikti* ~ *bėgti*, *ké·ilau* ~ *kėliau* ir kt.¹⁵

Šiaip ar taip svarstant, reikia pripažinti, kad poliarizacija *meisos* atveju (kaip ir *aižuolo*, *aržuolo*, *aužuolo*, *oršo*, *bruišės*, *bruižės* ir kt.) galėjo prisidėti.

3. Daugelio šiaurės žemaičių šnektų, pačiuose vakariniuose varniškiuose ir mažne visur vakarų žemaičiuose sakoma forma su ilgu balsiu šaknyje: *me:sà* Jdr, Vvr, Vž, End (čia ilgumas yra ypatingas), *mē:sà* Yl, Skd, Sd, Akm, *mā:sa* || *ma:sà* Šv, Grd, *me:sà* Sg, Kin, *mē:sà* Klp, Dov ir t. t. Panašią formą turėjo ar dar turi ir

¹⁴ E. Grinaveckienė. Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui. – LKK, t. III, p. 195–196.

¹⁵ E. Grinaveckienė. Kai kurios lietuvių kalbos tarmių ypatybės. – LKK, t. V, p. 161–162.

viena kita aukštaičių šnektą – vad. žvejų tarmė Prūsiose¹⁶ ir Smaliniškai¹⁷. Vartojama ir įvairių vedinių, žr. LKŽ, t. VIII, p. 41–47.

Ši forma seniai susilaukė tyrinėtojų dėmesio. Vieni ją laiko nesenu skoliniu iš slavų kalbų (K. Būga RR III 47), kiti įtaria čia *mēsa*, *meisa* fonetinį variantą (FrnW 427)¹⁸, tretį klaipėdiškių *me'sa* laiko baltišku, o dėl kitų abejoja (Z. Zinkevičius LD 79).

Iš tiesų čia labai sunku ką pasakyti. Žodžio fonetika tokia ypatinga, kad LKŽ VIII t. autoriai skliausteliuose pateikė jo tarimą vos ne fonetine rašyba: *mēsà* LKŽ VIII 41 (tekste, kaip ir apskritai Žodyne, funkcionuoja tik trumpasis *e*).

Kaip tam tikra prielaida apie baltišką formos *me'sa* kilmę gali būti tokia: keblumų tarti sudarantį garsų junginį *-ns-* keitusios žemaičių ir pažemaitės aukštaičių (Smaliniškų, Prūsų Lietuvos Kuršių marių pakrantės) šnektos nuėjo šiais keliais. Vakarų žemaičiai ir jų kaimynai aukštaičiai, visus *en* prieš *s*, *š* ir *t*. t. paversdami *e*, ir čia ėmė tarti tokį pat balsį (plg. Z. Zinkevičius LD 79). Taip teigti verčia tokia tų šnektų padėtis, kad apskritai čia neturima nė vieno žodžio, kur slaviškas skolinys turėtų *e* (ar *ei*) iš sl. *ę*: čia tesakoma *pėtnī·čė*, *sklėnī·čė*¹⁹. Kitaip ir būti negali, nes šių šnektų didelė dalis apskritai neturi kamiene ilgojo kirčiuoto *e* (išlaikoma senoji baltiškoji padėtis)²⁰; viename kitame žodyje *e* būna tik iš *ei*: *vēz*, *patē·ktė*.

Dauguma šiaurės žemaičių šnektų, taip pat netekdamos vad. nosinių balsių ar vengdamos junginių *-ns-*, *-nš-* ir pan., visą dalyką pasuko kiek kitaip. Prarandant tą nosinį balsį, čia jau buvo pakitęs ir prieš jį buvęs balsis (*-e*, *-o*). Žodžiui *mensa*, matyt, buvo parinktas (vėl ta poliarizacija!) lengviau, geriau tariamas balsis, vengiant tam tikro sutapimo su koku panašiu žodžiu (pvz., *mēsà*, vns. gal. *mē.sa*). Dvibalsio *ei* vienbalsinimo didelė tendencija tose šnektose (*grē·c* ~ *greitas*, *krē·us* ~ *kreivas*, *svē·ks* ~ *sveikas*, *rē·k* ~ *reikia*, *vēz* ~ *veizi* ir kt.) leido pasirinkti aiškų, platų šaknies balsį, „patikimą“ fonemą.

Slavizmo *pėtnī·čė* ilgą balsį (juo ypač remiamasi įžiūrint čia slavišką žodžio *me'sa* kilmę) galėjo palaikyti oficialios ilgai buvusios rusų kalbos ilgas balsis. Be to, *pėtnī·čė* ir *me'sa* izoglosos gerokai skiriasi: *pėtnī·čė* nevartojama apie Akmėnę, Vegeriūs, Klýkoliūs, Trýškiūs, Papilė ir kitur, jos neturi daugelis kretingiškių, todėl negalėjo paveikti ar turėti ką bendra su ten sakomu žodžiu *me'sa* (apie Papilė ir Trýškiūs kai kuriuose kaimuose sakoma *meisà*).

Taigi žemaičių šnektose turime formas: *mēsà*, transponuotą į bk. iš *mēnsà* / *me.nsa* | *mensà*; *meisà*, atsiradusią nedėsningai iš *mensa*, ir vėl *mēsà*, kuri gali būti atsiradusi poliarizacijos būdu iš *mensa* → *mē:sa* | *me:sà* | *mā:sà* | *ma:sà*... Čia dar galima įtarti tokį virtimo procesą: *mensa* → *meisa* (bėgimas nuo minėto garsų junginio) → *me'sa* (tendenciją turintis dvibalsių vienbalsinimas). Apie tai, matyt, yra manęs P. Skardžius, o ypač Z. Zinkevičius, parašydamas tokį Tirkšlių šnektos sakinį: *meišą ėda pōsninkie* 'mėsą valgo per pasninką' LD 403 (ten taria *mē'sà*).

¹⁶ J. Gerulis ir Chr. Stangas. Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose. K., 1933: *me'siniškams*, p. 73, *me'sà*, p. 74.

¹⁷ E. Grinaveckienė. Kai kurios lietuvių kalbos tarmių ypatybės. – LKK, t. V, p. 162; Z. Zinkevičius LD, p. 79.

¹⁸ Plg. dar F. Specht. Op. cit.; p. 485; P. Skardžius. Op. cit., p. 129.

¹⁹ O. Vaičiulytė. Klaipėdos šnektos leksika (dipl. darb. VVU Lietuvių k. katedroje). V., 1977, p. 17.

²⁰ W. Fenzlau. Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebiets. Halle/Saale, 1936, p. 12, 15 (žemėlapis).

Gal čia, šiuose samprotavimuose, ir daug kas hipotetiška, bet, išeinant iš šnektų sistemų, rodos, tik šitaip reikėtų aiškinti čia nagrinėjamus dalykus*.

Žemaičių šnektose minėti mėsos pavadinimai ėmė dabar labai nykti. Bk forma *mėsa* kaip terminas stumte stumia iš vartosenos visas čia nagrinėjamas formas (kiek geriau šiaurės žemaičiuose laikosi *me'sa*). Velionio prof. J. Kazlausko maloniai paragintas, šį žodį seniai stebiu žemaičiuose, ir pakitimai matomi dideli. Ypač pietų žemaičiuose nyksta *mensa* (apie Keļmę, Taūrąę, Rasėinius vartojama jau tik *miēsà/miesà*), rytiniai varniškiai ėmė kratytis formos *meisà*.

THE NAMES OF MEAT IN THE ŽEMAIČIAI DIALECTS

Summary

The names of meat in the Žemaičiai dialects differ from those in literary language and in the Aukštaičiai dialects.

1. The Southern Žemaičiai (Laūkuva, Vainūtas, Žviņgiai, Žygaičiai, Vidūklė and others) pronounce *mėnsà/me.nsa/mensa* (used in literature by D. Poška, S. Stanevičius and others). The word (in literary language it would look like *mėsa*) is common with Old Prussian *mensā* „mėsa“, Lettish *miesa* „kūnas“, the Old Slav. *měso*. This is supported by the phonetics and geography of the word (the *mensa* areal as if extends the Old Prussian – Skalviai *mensā*).

2. The form *meisa* (Kuršėnai, Raudėnai, Ūzventis and others) is supposed to have stemmed from *mensa* due to polarization, the same as *aižuolas*, *aržuolas*, *aužuolas* ← *anžuolas* („ažuolas“ in literary language), žem. *ōršos* ← *ōnšos* < *vanšas* („vāšas“ in literary language), *bruišė/bruņšė* „kuoja, rauda“.

3. The word pronounced as *me'sa* (used in the so-called fishers dialect in Prussia and at present in the Aukštaičiai dialects round Smaliniņkai) must have appeared in the following way: *mensa* → *meisa* (due to polarization) > *me'sa* (Northern Žemaičiai and Southern Žemaičiai Švėkšna and Gaŗdamas dialects); *mensa* > *me'sa* (Western Žemaičiai and the above-mentioned Aukštaičiai dialects).

* Už patarimus nuoširdžiai dėkoju kolegai Jonui Klimavičiui.